

ВЛАСЕНКО В.М.

ДРУГА ХВИЛЯ МІЖВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Стаття присвячена другому етапу формування міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах. Наведена інформація дозволяє визначити особливості формування української еміграції у Болгарії, Румунії та Югославії.

Серед проблем української історії, які в останні роки викликають інтерес не тільки у фахівців, але і широкого загалу, важливе місце належить міжвоєнній українській еміграції - складному, багатоаспектному суспільно-політичному та соціокультурному явищу. Воно пов'язане з адаптацією до нових обставин життя понад двохсот тисяч наших співвітчизників, які внаслідок Першої світової війни та поразки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., коли українські землі опинилися у складі інших держав, змушені були залишити Батьківщину. Опинившись в іншому політичному, економічному, етнічному, релігійному, мовному середовищах, маючи матеріальні нестатки, емігранти спромоглися самоорганізуватися.

Найширше суспільно-політичне та культурно-освітнє життя еміграції розгорнулося в Європі, де утворилися її основні політичні центри, периферійні осередки, викристалізувалися політичні течії, діяли політичні партії, громадські організації, навчальні заклади, наукові і культурні інституції, виходила українська преса. Проте якщо українська еміграція у Центральній і Західній Європі висвітлена більш-менш широко, то в південно-східній частині континенту, а саме в Болгарії, Румунії та Королівстві сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. - Югославія), - недостатньо.

Специфіка Південно-Східної Європи або Балкан полягає в тому, що українці потрапили до цього регіону внаслідок кількох емігрантських хвиль двома головними шляхами. Перший - через чорноморські порти до Туреччини, а далі в балканські країни, другий - через Дністер до Румунії. Першим шляхом скористалися ті уродженці або жителі України, які добровільно чи примусово (за мобілізацією) опинилися у складі білих армій А.Денікіна та П.Врангеля. Вони пов'язували своє майбутнє з цими арміями та збереженням України (з різним статусом) у складі Великої Росії. Їхні інтереси в еміграції обстоювали переважно російські політичні кола. Проте з-поміж них виокремилася частина емігрантів - прихильників незалежної української держави. Другим шляхом скористалися вояки Армії УНР, які сповідували ідею самостійної суверенної України й орієнтувалися на українські політичні центри. Тому джерелами формування української політичної еміграції в Південно-Східній Європі були, з одного боку, особи, які опинилися в цьому регіоні внаслідок кількох евакуацій російських протибільшовицьких військових формувань, з другого боку, у складі військових частин Армії УНР, що перетнули румунський кордон. Разом з військовими частинами Україну залишили і цивільні особи.

Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент Сумського державного університету

В історичній літературі окремі сторони життєдіяльності української еміграції в Південно-Східній Європі розкриті у монографічних дослідженнях з історії міжвоєнної української еміграції на континенті [1-4], російської й української еміграції в Югославії [5], українсько-болгарських відносин [6], військовополонених та інтернованих [7-9], емігрантської преси [10], у численних статтях наукової періодики. Проте поза увагою дослідників залишилося питання процесу виходу на Балкани української політичної еміграції. У нашій роботі такою ми вважаємо ту частину емігрантського загалу, яка була політично вмотивована, ідеологічно визначена, організаційно структурована та сповідувала ідеї відновлення незалежної та суверенної України у різних її формах. Тому автор ставить собі за мету показати початок процесу формування міжвоєнної української політичної еміграції в Південно-Східній Європі, а саме другої її хвилі.

Ми дотримуємося загально визнаної сучасними українськими вченими позиції про існування чотирьох масових хвиль еміграції. Перша розпочалася з останньої третини XIX ст. і тривала до початку Першої світової війни. Це була трудова еміграція. Друга хвиля охоплювала період між Першою і Другою світовими війнами і була зумовлена політичними та соціально-економічними причинами. Третя хвиля розпочалася наприкінці Другої світової війни і була викликана політичними причинами. Початок четвертої хвилі датується 1990-ми роками. Це була так звана "заробітчанська" (трудова) еміграція. В межах кожної з них виділяють менші хвилі або етапи.

Головними критеріями визначення цих менших хвиль міжвоєнної української політичної еміграції в Південно-Східній Європі є характер еміграційних потоків, причини прийому емігрантів країнами-реципієнтами, діяльність державних і громадських інституцій, що займалися прийомом і розміщенням новоприбулих біженців.

Перша хвиля охоплює період з другої половини 1918 р. і до кінця 1919 р., коли до балканських країн прибули окремі представники заможних верств суспільства, військові та цивільні особи після поразки військ Антанти у квітні 1919 р. (так звана "французька" евакуація Одеси). Друга хвиля припала на зиму-весну 1920 р., коли внаслідок низки поразок армії Денікіна з Одеси та Новоросійська були евакуйовані військові та цивільні особи. Третя і наймасовіша хвиля - осінь-зима 1920 р., після розгрому армій УНР та генерала Врангеля. Поряд з військовими Батьківщину залишило чимало цивільних осіб. За кількістю емігрантів кожна наступна хвиля переважала попередню. Зауважимо, що в зарубіжній історіографії існують й інші точки зору щодо кількості та хронологічних меж хвиль міжвоєнної еміграції [16, с.13-16; 17, с.5-6].

Характерною рисою першої хвилі міжвоєнної української еміграції була її мобільність. Після нетривалого перебування в балканських країнах біженці або поверталися додому, або реемігрували до країн Центральної і Західної Європи. Внаслідок цього в Болгарії, Румунії та КСХС залишилося лише по декілька десятків емігрантів в кожній із цих країн. Одночасно у регіоні збільшився потік військовополонених, які прямували через Балкани на Батьківщину. Одна частина повернулася в Україну завдяки дипломатичним представництвам УНР та Місії Українського товариства Червоного Хреста

на Балканах, друга - до Новоросійська, де влилася до Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР), третя залишилася у тамтешніх таборах для військовополонених.

У середині 1919 р. в Україні склалася складна військово-політична ситуація. Спільний похід армій УНР і ЗУНР, а також наступ Добровольчої армії генерала Денікіна проти більшовиків призвели до відступу Червоної армії. Проте перемогою скористалася Добровольча армія, яка захопила Київ і контролювала більшу частину України. У жовтні 1919 р. Червона армія почала контрнаступ і стрімко просуvalася територією України. Опинившись восени 1919 р. у так званому "трикутнику смерті" - між Червоною і Добровольчою арміями та Польщею, Армія УНР змушена була відступати. У листопаді 1919 р. керівництво Української галицької армії уклало перемир'я та союзний договір з Добровольчою армією. Разом з відступаючими арміями УНР, ЗУНР і ЗСПР Україну залишали тисячі цивільних осіб. Наприкінці 1919 р. командування Добровольчої армії розпочало переговори з урядами Болгарії та КСХС щодо прийому ними хворих, поранених та інвалідів, а на початку 1920 р. - з урядом Румунії щодо транспортування її територією біженців. Врешті-решт у січні-лютому 1920 р. Рада Міністрів Болгарії спочатку погодилася на прийом 3 тис. осіб, а згодом - 8 тис. біженців [18, с.9-10; 17, с.46-48], уряд КСХС - 8 тис. осіб [19, с.109].

Наприкінці 1919 - на початку 1920 р. Червона армія здобула вирішальні перемоги в Україні та на півдні Росії. На початку січня 1920 р. війська Південного фронту Червоної армії захопили Ростов-на-Дону, розділивши таким чином ЗСПР на дві частини. Війська Київської та Новоросійської областей опинилися відрізнаними від основних баз і центрального командування ЗСПР. У січні Червона армія захопила Маріуполь, Миколаїв, Херсон і просуvalася до Одеси. Залишки Добровольчої армії отаборилися в Криму. Евакуація частин Добровольчої армії та цивільних осіб з Одеси розпочалася 25 січня (7 лютого) 1920 р. Вона відбувалася двома шляхами: водним і сухопутним.

Перший шлях забезпечували російські (Добровольчої армії), англійські, французькі й американські військові кораблі та російські, англійські, болгарський транспортні і допоміжні судна, що перевозили біженців до Болгарії, КСХС, Туреччини, на острови у Середземному морі (Кіпр, Лемнос, Мальта, Принцівські острови та інші), а також до англійських баз в Єгипті. В цілому ця евакуація відбулася більш-менш вдало і без втрат. Планувалося евакуювати близько 30 тис. осіб, проте через брак кораблів частина військових і біженців обрала сухопутний напрям евакуації через румунський кордон.

Другий шлях виявився більш небезпечним і трагічним. Переговори представника Добровольчої армії в Румунії генерала Олександра Геруа про прийом цієї країною біженців з-під Одеси ні до чого не призвели [20, с.122]. 25 січня (7 лютого) 1920 р. з району Одеси у бік Румунії вирушила група військовослужбовців і біженців загальною кількістю 13 тис. осіб [21, с.4]. За іншими даними, ця група налічувала 16 тис. осіб [22, с.97]. У районі м.Овідіюполь навпроти тогочасного румунського м.Акерман (Четатя-Албе, нині Білгород-Дністровський) румунська влада відмовила їм перетнути кордон. Біженці декілька днів намагалися самотужки перейти Дністровський лиман. 29 січня в районі Акерману румунські прикордонники зустріли

біженців кулеметним вогнем. Перейти на румунську територію дозволили лише іноземцям. Група військових, до складу якої входив й "Український партизанський загін отамана Струка", на чолі з генералом Васильєвим та біженців загальною кількістю 12 тис. осіб вирушила до Тирасполя, сподіваючись на зустріч з частинами генерала Миколи Бредова. Проте у районі містечка Кандель та сіл Зельц і Раскаєць шлях їм перекрили червоноармійські частини - стрілецька дивізія та кавалерійська бригада Григорія Котовського. 2(15) лютого група, у складі якої було вже близько 6 тис. осіб, вступила в бій з червоноармійцями. Вночі наступного дня вона спробувала перейти румунський кордон, але була обстріляна місцевими прикордонниками. Всього ж з 13 тис. біженців, які вийшли з району Одеси, на території Румунії опинилося лише 1,8 тис. осіб. У квітні - травні 1920 р. більшість з них була переправлена до Болгарії та КСХС [13, с.169-170].

Не менш драматично відбувалася евакуація військових та біженців з Новоросійська, що розпочалася 13-14 (26-27) березня 1920 р. Через паніку внаслідок прориву фронту Червоною армією не всі бажаючі змогли потрапити на кораблі. Евакуацію здійснювали російські, англійські, американські, італійські, французькі та грецький кораблі. З міста були евакуйовані 35 тис. осіб бойових частин Добровольчої армії, 10 тис. козаків та велика кількість біженців, цивільних урядовців та службовців тилових установ [23, с.189]. Основну масу евакуйованих відправили до Криму, де формувався головний осередок білого руху на чолі з новопризначеним 4 квітня того ж року головнокомандувачем ЗСПР Петром Врангелем. Решту евакуювали до Болгарії, КСХС, Туреччини, англійських таборів в Єгипті та на середземноморські острови.

Найбільшу кількість біженців під час другої хвилі прийняла Туреччина. Взимку - навесні 1920 р. до Константинополя було перевезено близько 25 тис. осіб [24, с.77], на середземноморські острови та Єгипет - приблизно 13 тис. осіб, в тому числі на Принцівські острови (невеликі острови у Мармуровому морі поблизу Стамбула) - 4,1 тис., Лемнос - 2 тис., Кіпр - 1,5 тис., англійські військові табори в Єгипеті - 6 тис. осіб [13, с.170-171]. За іншими даними, у Константинополі, на Принцівських островах, у Болгарії та КСХС перебувало 45 тис. російських емігрантів, половину з яких складала військові [24, с.77]. Серед них були й уродженці України, яких Директорія й Уряд УНР розглядали як потенційне джерело поповнення Армії УНР. Міністр закордонних справ УНР А.Ніковський у листі до голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії К.Мацієвича від 4 серпня 1920 р. повідомляв, що на Принцівських островах "знаходиться досить поважна кількість військових Українців, як старшин так і козаків. Зважаючи на необхідність поповнення нашої Армії, Пан Головний Отаман наказав вжити заходів, щоби згаданий елемент був як найскоріше використаний в зазначених цілях" [25, арк.12]. Йшлося про повернення вояків в Україну через Румунію.

За даними М.Йовановича, навесні 1920 р. у Греції перебувало близько 2 тис. біженців з України, Півдня Росії та Криму [13, с.189]. У лютому-березні 1920 р. з Одеси, Новоросійська та Севастополя до Єгипту прибуло 3180 осіб, в тому числі хворих, поранених та інвалідів - 2000, жінок і дітей - 650, цивільних урядовців та військових старшин похилого віку (більше 50 років)

- 150, кадетів з Дону та Кубані - 380 осіб. Серед них були й українці. У таборі Тель-хіб-Кебір (між Каїром і Суецом) вони об'єдналися у гурток (10 чоловік). Після від'їзду влітку 1920 р. близько 700 військових до Криму усіх біженців перевели до табору Сіді-Бішр поблизу Олександрії. Кількість членів гуртка зросла до 35 осіб [26; 27, с.6]. Згодом вони реемігрували до Болгарії.

Більш організовано відбувалася евакуація до Болгарії. Основне навантаження з прийому біженців, військовополонених та вояків ЗСПР припало на Варну. За наполяганням головнокомандуючого військами Антанти в Болгарії генерала А.Клоделя на початку січня 1920 р. уряд Болгарії погодився на розміщення 1,1 тис. військовополонених, яких доставили з Марселя. 7 січня з Константинополя на пароплаві "Вітязь" до Варни доправили 1,5 тис. осіб, іншим пароплавом - ще 350 осіб, до Бургаса - 150 осіб. До кінця лютого 1920 р. у Варні перебувало вже 6756 чоловік, з них 450 поранених і 200 хворих. У транспортуванні біженців до Варни були задіяні 25 пароплавів. До 15 березня кількість новоприбулих до країни досягла 8 тис. осіб, а наприкінці того ж місяця - 9323 особи, з яких близько 1 тис. були чехами, поляками, фінами, південними слов'янами та представниками інших національностей [28, с.38; 29, с.36]. Незважаючи на те, що у лютому-березні близько 2 тис. біженців реемігрували до КСХС [30, с.356-358], у квітні до Болгарії прибули нові групи біженців. Загальна кількість тих, хто опинився у Болгарії наприкінці весни 1920 р., перевищила 8 тис. осіб [17, с.46-49].

Ставлення до біженців з боку болгарського уряду та суспільства, крім комуністів, було позитивним. Уряд, в якому провідну роль відігравали русофільські групи (їхні представники Стоян Данєв та Михайло Маджаров), прихильно поставився до представників генерала Денікіна, виділивши їм територію для організації військової сили, надавши одяг і зброю, проте, скоріше, за наполяганням військового представництва країн Антанти, ніж з власної ініціативи.

В деяких місцях були організовані табори, в яких утримувалися евакуйовані військові. Відправку їх до Криму налагодили вже за командування ЗСПР П.Врангеля. Тих, хто не хотів їхати, позбавляли утримання та допомоги. Бажаючих повернутися до Криму було небагато, оскільки не вірили у перемогу Врангеля. Багато біженців зверталось до Українського посольства з метою відправки їх до Армії УНР, але взимку - на початку весни 1920 р. можливості переїзду в Україну не було [31, арк.65].

Уряд УНР розглядав біженців та військових, евакуйованих до Болгарії, як джерело поповнення Армії УНР. З цією метою навесні 1920 р. цю балканську країну відвідав полковник Микола Шаповал [32, с.29]. За його даними, в Болгарії перебувало тоді близько 4 тис. осіб, в тому числі 1,5-1,6 тис. українців, а серед них - 450-500 "свідомих" українців, тобто тих, хто за часів Української Центральної Ради, гетьманату та Директорії УНР служив в українських установах та військових частинах. Виявили бажання вступити до лав Армії УНР генерали Микола Антонович, Володимир де Вейле, Ігор Новицький, Тимковський, інші високі військові чини, а також близько 1 тис. болгарських старшин і навіть болгарський генерал від кавалерії Савов. Листування НДМ УНР в Румунії з МЗС УНР влітку 1920 р. свідчить про те, що українська сторона цілком серйозно розглядала питання про залучення

до Армії УНР болгарських старшин. Обговорювалося питання прийому їх на території Румунії з наступною відправкою окремими групами до України [25, арк.3-3зв, 9].

Чимало українських вояків та цивільних осіб зверталось до Українського посольства в Болгарії за допомогою у справі повернення на Батьківщину. Керуючий справами Українського посольства в Болгарії В. Драгомирецький повідомляв голові НДМ УНР в Румунії К. Мацієвичу про те, що на початку квітня 1920 р. у Варні зібралося близько 400 українців, в тому числі 100 військових старшин, 130 козаків та урядовців, 2 лікарів, 35 дружин і дітей військових, решта - приватні особи з дружинами та дітьми. Перебуваючи у складному становищі, вони виявили бажання повернутися додому: цивільні особи - у рідні місця, а військові - до Армії УНР, в якій раніше служили. В. Драгомирецький просив допомоги щодо спрощення справи перетину ними румунського кордону [33, арк.5-5зв].

З іншого боку, румунська влада, не бажаючи надати притулок українським біженцям на її території, надсилала НДМ УНР запити про згоду Уряду УНР приймати репатріантів. Так, на початку липня 1920 р. Генеральний штаб Румунії повідомив, що в Болгарії поблизу румунського кордону перебуває декілька сотень осіб, які бажають вступити до лав Армії УНР. Серед них генерал Микола Антонович, Марія Антонович, полковник Йосип Петров, інженер Леонід Прибиловський. Якщо Уряд УНР погодиться, то це буде підставою для оформлення віз на в'їзд до Румунії [25, арк.10].

Отже, ті біженці, які звернулися до Українського посольства і декілька місяців очікували відправки до Армії УНР, заробляючи собі на прожиття важкою фізичною працею, врешті-решт змушені були погодитися на відправку до Криму.

Крім новоприбулих біженців з Одеси, Новоросійська та Криму, у Болгарії ще перебували військовополонені колишньої російської царської армії. У березні 1920 р. таких в країні налічувалося 6 тис. осіб [18, с.10]. Спроби використати їх при поверненні додому робилися з різних боків. По-перше, військове командування країн Антанти та керівництво ЗСПР намагалися відправити їх до Криму для боротьби з Червоною армією, по-друге, місцеві комуністи й агенти російських більшовиків чинили цьому опір, по-третє, уряди радянських Росії й України закликали керівництво Болгарії дозволити військовополоненим повернутися додому. З новоприбулих до Болгарії у січні 1920 р. військовополонених, яких розмістили у монастирі святого Костянтина поблизу Варни, білогвардійські офіцери спробували сформувати "Русский добровольческий полк", проте Болгарська комуністична партія (т.с.) розгорнула широку пропагандистську кампанію серед військовополонених. Поширювалися листівки, агітатори докладно інформували їх про події в Росії, роль Антанти в них, перемоги Червоної армії, плани білогвардійців тощо.

Одночасно фракція БКП (т.с.) виступала у парламенті із заявами та закликами до Уряду Болгарії не підтримувати білогвардійців. Наслідком цього стала вимога частини військовополонених не вважати їх "добровольцями" і негайно відправити на Батьківщину [34, с.73-76]. Врешті-решт болгарський уряд вимушений був погодитися на відправку "русского полка" до радянської Росії. Наприкінці березня 1920 р. 731 особа на болгарському пароплаві

"Кирил" прибула до Одеси [35, с.110]. 21 квітня того ж року уряди РСФРР та УСРР відправили болгарському уряду ноту (за підписами відповідно Г.Чичеріна та Х.Раковського) з протестом проти надання білогвардійцям допомоги. В ній йшлося і про перетворення табору для військовополонених поблизу Варни у вербувальний центр Добровольчої армії [34, с.79]. У червні 1920 р. більшість з тих, хто залишився у пересильному таборі під Варною, звернулися до болгарського уряду з вимогою ліквідувати табір і відправити їх до радянської Росії. Уряд дозволив приїзд до Болгарії представника радянського Українського товариства Червоного Хреста болгарина за походженням Христо Кіліфарські та обмін ним 200 тис. романівських і 35 тис. думських рублів. 26 серпня 1920 р. на ці кошти були відправлені до Одеси 354 особи, які невдовзі долучилися до Червоної армії [35, с.173-175].

Взимку - восени (до середини листопада) 1920 р. допомогу біженцям у Болгарії надавали різноманітні державні інституції та громадські організації. Для розміщення та забезпечення харчуванням біженців у Варні місцева влада використала шкільні приміщення та реквізувала продукти харчування. Матеріальна підтримка біженців з боку держави виявилася у здійсненні пільгового обміну валюти. Згідно з постановою Ради Міністрів від 3 січня 1920 р., відділення Болгарського народного банку здійснювали обмін знецінених російських рублів на болгарські леви у співвідношенні 1 рубль = 80 стотінок. Біженцям дозволялося за таким курсом обміняти 1-2 тис. руб., а громадським діячам, дипломатам, офіційним особам, військовим місіям, Російському телеграфному агентству - до 1 млн руб. Різниця покривалася з державного бюджету країни [34, с.73-74]. Уряд Болгарії визнав за емігрантами право на працевлаштування, в тому числі і до державних інституцій. У лютому 1920 р. на роботу до Софійського університету було прийнято 11 професорів з Росії, у березні до болгарського церковного відомства - 9 російських священиків [17, с.53-54].

Слов'янське товариство опікувалося прибулими інвалідами. У січні 1920 р. таких налічувалося близько 1 тис. осіб. Зі збільшенням кількості біженців функції товариства на початку 1920 р. перебрав на себе Російсько-болгарський культурно-благодійний комітет на чолі з архімандритом Стефаном (почесний голова правління).

Серед керівників комітету були професори А.Агура (товариш голови правління), Михайло Попруженко, Олександр Федоров. Ініціатором створення комітету був російський дипломатичний представник у Софії Олександр Петряєв, який перебрав опіку над російськими біженцями від посольства Нідерландів у Болгарії. Крім 60 представників російської еміграції, до складу комітету увійшло багато відомих болгарських громадських діячів (близько 1 тис. чоловік) [36, с.227]. Завдання комітету полягали у пошуку житла, облаштуванні побуту, працевлаштуванні біженців, відкритті для них дешевих їдалень тощо.

У травні 1920 р. за ініціативи О.Петряєва був створений Об'єднаний комітет допомоги росіянам у Болгарії. До нього увійшли більше 10 громадських і релігійних організацій, в тому числі Святий синод Болгарської православної церкви, Болгарське товариство Червоного Хреста, Російське товариство Червоного Хреста (стара організація) та інші. Очолив комітет

єпископ Стефан. Фінансову та матеріальну допомогу комітету надавали штаб генерала Врангеля, Рада іноземних послів у Софії, Ліга Націй та інші організації [35, с.232].

У Варні виникло декілька російських біженських благодійних організацій - Варненська національна російська община (лютий), Союз російських інвалідів (31 березня), Російсько-болгарський дамський комітет (березень). Навесні 1920 р. Всеросійський земський союз розпочав свою діяльність у Болгарії. Ним було відкрито Бюро праці, влаштовано курси з машинопису, іноземних мов, ремесла, будівництва, електротехніки, землевпорядкування, виноградарства тощо, виділено кошти на утримання їдальні в Російському домі та відкриття Російської гімназії в Софії [16, с.27, 30]. У липні розпочалася діяльність у Болгарії Всеросійського союзу міст.

Кошти біженцям та військовополоненим у Болгарії збирали уряди країн Антанти, Міжнародне товариство Червоного Хреста, Болгарське й Американське товариства Червоного Хреста. Розподіляли їх військова місія ЗСПР у Болгарії та Російське товариство Червоного Хреста (стара організація) [31, арк.65]. На 1 липня 1920 р. РТЧХ зареєструвало 4071 біженця [16, с.14].

Українське посольство в Болгарії намагалося також допомагати біженцям з України, проте через брак коштів допомога була мінімальною. Виділені урядом гроші йшли переважно на утримання посольства та на потреби військовополоненим українцям. Після відправки останніх в Україну витрати на біженців у 1920 р. зросли, проте не перевищували 2% річних видатків посольства [37, с.27].

У Королівстві сербів, хорватів і словенців для прийому біженців з України та Півдня Росії наприкінці січня 1920 р. Міністерством соціальної політики КСХС був створений Державний комітет з прийому та розміщення російських біженців на чолі з інспектором міністерства д-ром Куяичем. Ця державна інституція перебрала на себе функції допомоги біженцям від Російсько-югославського комітету, який остаточно припинив діяльність у червні 1920 р. До складу Державного комітету увійшли представники ще 6 міністерств. Його засідання відбувалися щодня. У них брали участь російські дипломатичний та військовий представники.

Навесні 1920 р. уряд КСХС щомісяця виділяв на утримання біженців позички у 3 млн. динарів [38, с.210]. З 1 червня того ж року змінилися правила надання позичок біженцям. Одній особі надавалася місячна позичка у 400 динарів, родині з двох осіб - 700, трьох осіб - 850, чотирьох - 1000 динарів і т.д. Позичальники при цьому повинні були частково відшкодувати (забезпечити) отриману позичку російськими грошима, зокрема, на кожні 100 динарів - 250 донських чи добровольчих рублів або 200 думських чи 125 царських рублів [39, с.2]. У липні 1920 р. замість комітету була створена Державна комісія з прийому та розміщення російських біженців (діяла до 1940 р. - В.В.) на чолі з лідером Радикальної партії та головою Народної скупщини Л.Йовановичем. Комітет і комісія були посередниками між югославською владою та біженцями.

Справами біженців у КСХС займалися й урядовці ЗСПР: дипломатичний представник В.Штрандтман, військовий представник В.Артамонов та державний уповноважений з облаштування російських

біженців С.Палеолог. Вони були посередниками між російською державою у формі ЗСПР та біженцями й одночасно представляли їхні інтереси перед владою КСХС. До липня 1920 р. допомогу біженцям надавала також Рада з питань біженців, з липня того ж року - Комітет допомоги російським біженцям, до складу якого увійшли усі російські благодійні організації, в тому числі Російське товариство Червоного Хреста (с.о.), Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст, що розпочали свою діяльність навесні 1920 року [19, с.75-90; 40].

МЗС КСХС зобов'язав консульство у Салоніках (Греція) на базі місцевого табору біженців, що діяв ще в роки Першої світової війни, організувати табір для тих, хто прямуватиме до Королівства. Звідти біженців залізницею транспортували до міста Гевгелія (серб. Гевђелија) в Македонії на кордоні з Грецією, де був створений збірний центр біженців, а далі - до Белграда та в інші місця країни. Другий шлях до КСХС починався у болгарському місті Варна, звідки залізницею через Софію, Царіброд (нині м. Димитровград у Сербії), Пірот, Ніш біженці добиралися до Белграда [30, с.357-358]. Інші біженці з Варни пароплавом Дунаєм і Тисою прямували до м.Нові-Бечей. З Румунії тих, хто суходолом перейшов румунський кордон, транспортували через Плоешті, Дробета-Турну-Северін, Тімішоару до сербського м.Панчево. Основний потік біженців до КСХС припав на березень-квітень, проте окремі групи прибували до червня включно. Усього за січень - червень 1920 р. у КСХС опинилося 7-8 тис. біженців [5, с. 27; 19, с.110-114]. Зауважимо, що в історичній літературі наводяться й інші дані щодо кількості прибулих до КСХС, зокрема - 11 тис. [40, с.7] або 12 тис. осіб [38, с.238]. Імовірно йдеться про загальну кількість біженців, у тому числі реемігрантів з КСХС до інших країн та тих, хто повернувся до Криму. Свідченням цього є публікації на сторінках белградської "Русской газеты" наказів російського військового агента в КСХС про відправку до Криму військовослужбовців [41, с.1]. Влітку 1920 р. вона здійснювалася організовано окремими групами.

Після ліквідації спочатку військово-санітарної місії УНР, а потім і місії Українського товариства Червоного Хреста на Балканах справами військовополонених та біженців у КСХС, за розпорядженням уповноваженого у справах полонених в країнах колишньої Австро-Угорщини, Італії та Балкан д-ра А.Окопенка від 20 березня 1920 р., займалася місія УТЧХ у Відні. Вона охоплювала своєю діяльністю і балканські країни. Власних коштів бракувало, тому на прохання Міжнародного товариства Червоного Хреста Міністерство фінансів Австрії надало Місії позичку на суму 4 млн крон. Цінну допомогу, переважно одягом і продуктами харчування, українським біженцям у КСХС надавало Американське товариство Червоного Хреста [42, арк.4-5; 43, с.483-486].

Після заборони місцевою владою у 1919 р. в'їзду на територію Румунії потік біженців і військовослужбовців з України, Криму та Півдня Росії у першій половині 1920 р. майже припинився. Абсолютна більшість тих, хто у 1919 р. хотів повернутися на батьківщину, зробили це. Ті, кому під час евакуації з Одеси у лютому 1920 р. дозволили перетнути румунський кордон, невдовзі були відправлені до КСХС. За свідченням російського дипломатичного представника у Румунії Станіслава Поклевського-Козелл, у 1920 р. в Бухаресті

проживало не більше 100 росіян, в основному це були співробітники колишніх російських місій та організацій. Лише у Ботошані, Романі та Яссах перебували невеликі групи колишніх російських військовослужбовців, які знайшли собі роботу або просто там проживали [44, арк.16-17].

Після ліквідації наприкінці січня 1920 р. у Румунії місії УЧХ функції опікування військовополоненими та біженцями, які поверталися в Україну, покладалися на Надзвичайну дипломатичну місію УНР та її військову секцію [45, арк.34зв]. Ще у лютому 1920 р. голова НДМ УНР у Румунії К.Мацієвич вів переговори з чеським послом щодо транспортування до Румунії бригади Вариводи й італійським послом щодо транспортування 10 тис. військовополонених українців з Італії для формування ще однієї бригади на території Румунії [46, арк.99]. Ця справа обговорювалася з румунським військовим командуванням упродовж декількох місяців. 11 червня 1920 р. на ноті голови НДМ УНР К.Мацієвича до румунського уряду прем'єр-міністр генерал Олександр Авереску наклав таку резолюцію: "допускається репатріація, а також поворот зброї й знаряддя; не може бути допущено формування озброєних одиниць на нашій території" [31, арк.122]. Йшлося саме про повернення українських військовополонених (бригада на чолі з полковником Євгеном Коновальцем, сформована з колишніх вояків УГА - В.В.) з Чехії та майна Запорозького корпусу Армії УНР, на що й було отримано дозвіл румунських військових [25, арк.3]. Обрали найкоротший шлях: Кошице - Чоп - Батьово (Чехія) - Керешмезе (Ясіня, Румунія) - Вороненко - Коломия - Непоколовці (Польща) - Чернівці - Новоселиця (Румунія) [31, арк.122зв]. Проте справа не була реалізована.

У серпні 1920 р. знову йшлося про можливість транспортування залізницею 10 тис. військовополонених до Ясс, далі - Рені-Галац, потім - морським шляхом до Одеси або інших чорноморських портів [47, с.98]. Проте через зміну військово-політичної ситуації у Східній Європі, суперечки між урядами УНР і ЗУНР (в еміграції), між українськими військовими, бажання галичан повернутися з Чехії додому, а не воювати у складі Армії УНР, цей план не був здійснений. Крім того, затримки у справі репатріації українців траплялися і з боку румунської влади. Так, у липні 1920 р. близько 200 козаків, готових до відправки в Україну, були затримані [25, арк.11].

Тим не менш, за допомогою НДМ УНР бажачі воювати у складі Армії УНР відправлялися в Україну невеликими групами. Голова військової секції НДМ УНР генерал С.Дельвіг доповідав військовому міністру про те, що поблизу м.Крайова українською стороною утримується табір Фокей, де перебувало близько 600 військових. Звідти в Україну вже транспортувалися окремі групи. Наприкінці липня 1920 р. з цього табору до Могильова-Подільського відправився черговий курінь у складі 15 старшин та 300 козаків. Одночасно повідомлялося, що румунська влада погодилася на транспортування з Перемишля територією Румунії до Криму 6 тис. військовослужбовців з бригади М.Бредова [31, арк.124]. У середині серпня того ж року вони дісталися місця призначення.

У серпні-вересні 1920 р. затримок у справі відправки військовополонених та біженців до тієї частини України, що контролювалася польсько-українською владою, не було. Після відповідного дозволу

румунських властей НДМ УНР щомісяця організовувала для цього окремі групи ("партії"). Відправлялися в Україну лише ті особи, які персонально звернулися до місії [25, арк.37].

Важливою стороною діяльності НДМ УНР у Румунії була консульська робота. Консульський відділ при місії відкрився у вересні 1919 р. Інтенсивність його праці постійно збільшувалася. Так, у першому кварталі 1920 р. на перебування у Румунії було видано 18 паспортів за плату і 19 без плати, у другому кварталі відповідно 54 і 22, у третьому кварталі - 54 і 25 паспортів. Такого виду паспорти видавалися терміном на 6 місяців. Після його завершення людина з'являлася до відділу для пролонгації терміну чинності паспорту. Новий термін - 1 рік. Відділ видавав також паспорт на виїзд з Румунії. Термін його дії - 1 рік з наступною пролонгацією на такий же період щороку. У першому і другому кварталах 1920 р. таких паспортів консульський відділ не видавав, а в третьому кварталі видав 275 паспортів за плату і 27 безплатно. У першому кварталі того ж року відділ пролонгував термін чинності паспорта 2 особам за плату, у другому кварталі - 16 особам за плату, у третьому кварталі - 15 особам за плату й 1 особі безплатно [48, арк.25зв, 29].

Румунська влада прихильно ставилася до українських паспортів, на основі яких видавала документи - "білети на право вільного перебування в країні". Поліція безперешкодно візувала українські паспорти як на в'їзд, так і на виїзд з країни. При цьому термін дії "білета" був таким же, як і термін чинності паспорта. Підтвердженням прихильного ставлення до українських паспортів з боку румунської влади є такий випадок. Навесні 1920 р. з метою заснування кінських перегонів у Бухаресті з Одеси до Румунії переїхала група власників бігових коней разом з кіньми й обслуговуючим персоналом. Коли вони звернулися до Бюро контролю іноземців для одержання "білета", то їм заявили, що такий документ видадуть лише за умови заміни російського паспорта на український, що і було зроблено у консульському відділі НДМ УНР. Подібні випадки, коли румунська влада пропонувала замінити російські паспорти на українські, були непоодинокими [48, арк.25зв.-26].

НДМ УНР видавала українські паспорти не всім, хто звертався до неї. Вона дотримувалася принципу, за яким паспорт на проживання у Румунії видавався лише тим громадянам, "які не повинні були нести ніяких негайних державних обов'язків на Україні і лояльність яких не могла бути взята під сумнів. Осіб українського підданства, яких Місія вважала ворогами Української Народної Республіки, Місія висилала поза межі Румунії, прибігаючи в окремих випадках до допомоги компетентної румунської влади" [25, арк.34].

Консульський відділ НДМ УНР видавав також візи українським громадянам на в'їзд до України. У цій справі місія діяла досить обережно, оскільки побоювалася в'їзду на територію країни "шкідливого для української справи елементу". У першому кварталі 1920 р. було видано 10 безплатних віз, другому кварталі - 7 платних і 15 безплатних, третьому кварталі - 2 безплатні візи. Такі візи отримували співробітники посольств і місій за кордоном, дипломатичні кур'єри, представники закордонних філій економічних та громадських інституцій, військовополонені, особи, які прямували в Україну для вступу до Армії УНР. Проте К. Мацієвич

стверджував, що "прикордонна влада УНР абсолютно не перевіряла переїзджуючих і безконтрольний переїзд людей, не маючих на те права, не припинявся" [48, арк.26-26зв]. Імовірно, повернення в Україну козаків і старшин, які хотіли вступити до Армії УНР, здійснювалося поза межами візового режиму. Зауважимо, що кордон між УНР і Румунією до серпня 1920 р. існував не завжди, в окремі періоди замість нього був польсько-румунський і радянсько-румунський кордон.

Консульський відділ НДМ УНР видавав візи іноземцям для в'їзду в Україну. Це були журналісти закордонних ЗМІ, іноземні громадяни, переважно американці, які їхали за своїми родичами, а також комерсанти, які були відомі місії або здійснювали за її дорученням комерційні операції, наприклад, купівлю-продаж українського цукру для придбання на виручені кошти зброї та медпрепаратів для Армії УНР. У першому кварталі 1920 р. було видано 5 платних і 6 безплатних віз, другому кварталі відповідно 36 і 7, третьому кварталі - 7 платних і 4 безплатних візи. Крім того, консулят видавав українським громадянам посвідки, наприклад, для отримання віз, та засвідчував документи, наприклад, про освіту. Проте такі операції були поодинокими [48, арк.26зв]. Загальна сума консульського збору за різноманітні послуги у першому кварталі 1920 р. складала 278 леїв, або 20 гривень, другому кварталі - 1651,50 леїв, третьому кварталі - 7527,50 леїв [48, арк.28].

Отже, під час другої хвилі еміграції з України, Криму та Півдня Росії на Балканах та середземноморських островах опинилося 35-45 тис. осіб. Ця еміграція була мобільною, про що свідчать різноманітні за кількістю осіб одночасні різновекторні еміграційні потоки - рееміграція до країн за межами Балканського півострова, в його межах, репатріація цивільних біженців і військовополонених колишніх російської й австро-угорської армій до УНР, УСРР, РСФРР, Польщі (Східна Галичина і Волинь), повернення військовослужбовців до Криму (ЗСПР) та виїзд до України бажаючих вступити до лав Армії УНР. Ті люди, які залишилися на Балканах під час першої та більш масової другої хвилі, заклали основу майбутніх російської й української еміграції у Південно-Східній Європі.

1. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П.Трощинський. - К., 1994. - 259 с.

2. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої) / Симон Наріжний. - К., 1999. - 271 с.

3. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. - К., 2002-2006. - Т.5: Українці за межами УРСР (1918-1940) / Керівник тому В.П.Трощинський. - К., 2003. - 720 с.

4. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття) / В.Піскун. - К., 2006. - 672 с.

5. Козлитин В.Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919-1945 гг.) / В.Д.Козлитин. - Харьков, 1996. - 476 с.

6. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. / В.Павленко. - К., 1995. - 224 с.

7. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / І.Срібняк. - К., 1997. - 128 с.

8. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі,

- Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.) / М.Павленко. - К., 1999. - 352 с.
9. Срібняк І.В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919-1924 рр.) / І.В.Срібняк. - К., 2000. - 280 с.
10. Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3 ч. - Ч.2: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924 рр.) / Н.Сидоренко. - К., 2000. - 262 с.
11. Раев М. Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции. 1919-1939 / М.Раев. - М., 1994. - С.30-36.
12. Ершов В.Ф. Российское военно-политическое зарубежье в 1918-1945 гг. / В.Ф.Ершов. - М., 2000. - С.9-11.
13. Йованович М. Обзор переселения русских беженцев на Балканы / М.Йованович // Русский исход. - СПб., 2004. - С.165-200.
14. Пивовар Е.И. Российское зарубежье: социально-исторический феномен, роль и место в культурно-историческом наследии / Е.И.Пивовар. - М., 2008. - С.76.
15. Бочарова З.С. Российское зарубежье 1920-1930-х гг. как феномен отечественной истории / З.С.Бочарова. - М., 2011. - С.47.
16. Даскалов Д. Бялата емиграция в България / Д.Даскалов. - София, 1997. - 181 с.
17. Кьосева Ц. България и руската емиграция 20-те - 50-те години на ХХ в. / Ц.Кьосева. - София, 2002. - 592 с.
18. Спасов Л. България и южнорусские правительства на Деникин и Врангел / Л.Спасов // Исторически преглед. - София, 1990. - Кн.2. - С.3-19.
19. Јовановић М. Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924 / М.Јовановић. - Београд, 1996. - 390 с.
20. Варнек П. Эвакуация Одессы Добровольческой армией в 1920 году / П.Варнек // Флот в Белой борьбе. - М., 2002. - С.122-136.
21. Косик В.И. Из истории начала российской эмиграции / В.И.Косик // Славяноведение. - М., 1992. - №4. - С.4-6.
22. Штейнман Ф. Отступление от Одессы (январь 1920 г.) / Ф.Штейнман // Архив русской революции. - Берлин, 1921. - Т.2. - С.87-97.
23. Варнек П. У берегов Кавказа в 1920 году / П.Варнек // Флот в Белой борьбе. - М., 2002. - С.178-213. Зауважимо, що автор не виключає того, що козаки були евакуйовані не з Новоросійська, а тижнем пізніше з Туапсе.
24. Ипполитов С.С. Российская эмиграция в Константинополе в начале 1920-х годов / С.С.Ипполитов, С.В.Карпенко, Е.И.Пивовар // Отечественная история. - М., 1993. - №5. - С.75-85.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ), ф.3696, оп.2, спр.352.
26. Національний архів Чеської Республіки, ф."Український музей в Празі", інв. №289.
27. З життя українських біженців в Єгипті // Громадський вісник. - Прага, 1921. - №1. - С.6.
28. Панайотов П. Руските емігранти в България и движението сред тях за връщане в Съветска Русия (1920-1923 г.) / П.Панайотов // Исторически преглед. - София, 1963. - Кн.5. - С.34-61.
29. Мельцер Д.Б. Советско-болгарские отношения (1917-1935 гг.) / Д.Б.Мельцер. - Минск, 1975. - 224 с.
30. Про перипетії евакуації у січні-лютому 1920 р. з Одеси до Варни, а далі через Софію, Цариброд, Пірот, Ніш до Белграда йдеться у щоденнику Дмитра Васильовича Скринченка (1874-1947), який у 1913-1919 рр. жив у Києві, де працював у реакціях місцевих видань "Киевлянин" та "Киев". У КСХС був викладачем сербської гімназії у м.Нові Сад, членом кількох російських емігрантських громадських організацій. Див.: Эмигрантский дневник Д.В. Скринченко / Вступ. слово В.Б.Колмакова; комментарии А.Б.Арсеньева, В.Б.Колмакова, В.А.Скринченко // Славянский альманах 2008. - М., 2009. - С.355-371.
31. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.2, спр.308.
32. Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі: Документи і матеріали. - К., 1996. - 319 с.
33. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.2, спр.355.

34. Советско-болгарские отношения и связи: документы и материалы. - Т.1: Ноябрь 1917 - ноябрь 1944. - М., 1976. - 542 с.
35. Панайотов П. Българо-съветски отношения и връзки 1917-1923 / П.Панайотов. - София, 1982. - 292 с.
36. Сабенникова И.В. Российская эмиграция (1917-1939): сравнительно-типологическое исследование / И.В.Сабенникова. - Тверь, 2002. - 431 с.
37. Павленко В. Дипломатична місія Української Народної Республіки (1918-1920 рр.) / В.Павленко // Український історичний журнал. - К., 1992. - №12. - С.18-31.
38. Миронова Е.М. Дипломатическая поддержка формирования колонии русских беженцев в Королевстве сербов, хорватов и словенцев (1917-1922) / Е.М.Миронова // Русский исход. - СПб., 2004. - С.201-244.
39. Правила о выдаче ссуд русским беженцам // Русская газета. - Белград, 1920. - №23 (4 июня). - С.2.
40. Більш детально про організацію допомоги біженцям в КСХС з боку місцевої влади та російських організацій див.: Козлитин В.Д. Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов и словенцев (1919-1923) / В.Д.Козлитин // Славяноведение. - М., 1992. - №4. - С.7-19.
41. Приказы Российского военного агента в Королевстве СХС // Русская газета. - Белград, 1920. - №24 (5 июня). - С.1.
42. ЦДАВОВУ, ф.4465, оп.1, спр.600.
43. Чайка К. Український Червоний Хрест за кордоном / К.Чайка // Воля. - Відень, 1920. - Т.IV. - Ч.10. - С.482-486.
44. Государственный архив Российской Федерации, ф.Р-5680, оп.1, д.65.
45. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.2, спр.11.
46. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.1, спр.7.
47. Власенко В. Невідомі листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри 1920 р. / В.Власенко // Пам'ятки: Археографічний щорічник. - К., 2008. - Т.9. - С.83-110.
48. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.2, спр.562.

Власенко В. Н. Вторая волна межвоенной украинской политической эмиграции в Юго-Восточной Европе

Статья посвящена второму этапу формирования межвоенной украинской политической эмиграции на Балканах. Приведенная информация позволяет определить особенности формирования украинской эмиграции в Болгарии, Румынии и Югославии.

Vlasenko V. N. The second wave of interwar Ukrainian political emigration in South-Eastern Europe

Ukrainian political interwar immigration in to South-East Europe arose after the World War 1 and the Revolution 1917-20. The key figures of its formation became mainly those who landed there in result of the evacuation of the Russian movement Generals Denikin and Wrangel and members of the UPR Army that crossed Romanian border. The second wave emigre is determined through three core phases. This article describes the second wave emigre, taking place in winter-spring 1920. The second wave emigre resulted from the evacuation of 35-45 thousands of Ukrainian nationals mainly from Odessa and Novorossiisk to Turkey, Balkan region, Mediterranean and Northern Africa. Several overturns of General Denikin's Army pertained the evacuation.

The second wave emigre was of highly mobile nature. It is classified with multidirectional flows i.e. re-immigration to he Balkans and Central Europe, repatriation to the UPR, USSR, RSFRR, Poland (Western Galychyna and Volyn), returning to Crimea for joining either the White Army of Wrangel or the UPR Army, and the first wave emigre refugees movement. The refugees laid significant basis for Russian and Ukrainian immigration on the territory of South-West Europe.